

УДК [75.052+247.4+7.025.4]:930.255

НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОРЯТУНКУ ХУДОЖНЬОГО АНСАМБЛЮ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО СОБОРУ

Юрій Коренюк

Стаття вводить до наукового обігу невідому раніше частину випадково збереженої в архіві фотодокументації робіт з монтування на нові основи та приведення до експозиційного стану 17 фрагментів фрескового ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, які знімали з його стін упродовж кількох років перед знесенням пам'ятки в 1937 році.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий собор, мозаїка, фреска, Політбюро, Наркомат освіти, музей, заповідник, демонтаж, тиньк, шар фарби, реставрація, експозиція, світлина, архів.

The author circulates a hitherto unknown part of photo documents into the scientific usage. These documents casually preserved in archive present a process of installation of 17 fresco fragments on a new basis and restoration of them. All the photographed frescos have been removed from the walls of St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv through years before its explosion in August 1937.

Keywords: St. Michael's Golden-Domed Cathedral, mosaic, fresco, Politbureau, People's Commissariat for Education, museum, reserve, dismantlement, plaster, coating, restoration, exposition, photo.

Постанови владних органів щодо знесення Михайлівського Золотоверхого собору (побудований у 1108–1113 рр.) з'явилися щойно після ухвал XII з'їзду КП(б)У про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва. Формальною причиною, яка доконче вимагала нищення унікальної пам'ятки світової культури, була необхідність побудови в Києві, який незабаром мав стати столицею більшовицької України, урядового центру. Перший документ, який це письмово фіксує, – постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1934 року, у якій зазначалося: «Взяти за основу нового будівництва центральних установ [у Києві] район Софійського майдану і Михайлівського монастиря з тим, щоб зараз розпочати розробку проектів» [6, с. 49]. З тексту цієї постанови ще не було зрозуміло, який із соборів збираються зносити, Софію Київську (1017 – 1037 рр.), Михайлівський Золотоверхий чи обидва. А в протоколі засідання тієї ж організації від 27 березня 1934 визначено конкретно: «Відповідно до постанови від 18 лютого про нове будівництво центральних установ в районі Софійської площі і Михайлівського монастиря запропонувати Всеукраїнському Центральному виконавчому комітету видати постанову (без опублікування в пресі) про знесення

Михайлівського монастиря» [6, с. 49; 2]. Отже, «жити» лишили Софію, яка на той час вже не була діючим храмом, а увійшла як філія до Всеукраїнського Музейного городка, створеного в 1926 році на базі Києво-Печерської лаври. А Михайлівський Золотоверхий собор упродовж 1935–1937 років знесли разом майже з усіма історичними будівлями Михайлівського монастиря [4, с. 39–51], а також з розташованою на сусідньому пагорбі Василівською (Трисвятительською) церквою другої половини XII ст. [4, с. 65–67].

Що ж до залишків художнього ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору – мозаїк та фресок, сучасних його побудові, то їх історичне значення змушена була визнати навіть більшовицька влада. Тому вона дозволила зняти ці пам'ятки зі стін храму і зберегти їх як музейні експонати. Уперше михайлівські мозаїки і фрески фігурують у паперах Політбюро ЦК КП(б)У в протоколі від 11 квітня 1934 року, де в параграфі № 7, що має назву «Про Михайлівський монастир в м. Києві», записано: «Доручити комісії у складі т.т. Попова, Балицького і Затонського встановити історико-художні цінності [Михайлівського собору] й вжити потрібних заходів до зняття найбільш цінних фресок і мозаїк» [6, с. 49;

ІСТОРИЯ

35, с. 175, 176]. Замовником робіт з демонтажу мозаїк і фресок Михайлівського собору став Наркомат освіти УСРР, який у ті роки номінально відповідав за охорону пам'яток культури, а їх головним куратором було призначено наркома освіти, члена Політбюро ЦК КП(б)У, дійсного члена Всеукраїнської Академії наук В. Затонського (у розглянутому протоколі його прізвище серед членів комісії стоїть останнім). Для виконання цих робіт майстрів було запрошено з Ленінграда (фахівців, які могли б виконати складні операції зі знімання зі стін мозаїк та фресок, на той час не було ні в Києві, ні в Харкові). Демонтажем мозаїк займався разом з групою своїх помічників керівник мозаїчної майстерні ленінградської Академії мистецтв професор Володимир Фролов, а роботи з фресками було на той час доручено професорові тієї ж Академії Дмитрові Кіпліку. Основний об'єм цих робіт було виконано фактично за два літні місяці 1934 року – перші пробні знімання провели наприкінці червня, а підсумкові звіти за результатами робіт з демонтажу мозаїк заслуховували вже в серпні, а з демонтажу фресок – у вересні. Паралельно з виконанням демонтажних робіт історик архітектури професор І. Моргілевський за вказівкою того ж Наркомату освіти займався обмірами і фотофіксацією Михайлівського Золотоверхого собору та інших приречених на знищення історичних будівель Михайлівського монастиря. І цю роботу до вересня того ж 1934 року він майже завершив. Виконання у стислі терміни вимагало керівництво Наркомату освіти, хоча необхідності в такій квапливості не було жодної, стіни Михайлівського собору після цього стояли ще майже три роки, у повітря їх висадили лиш 14 серпня 1937 року¹. Нагальної потреби в цьому також не було, бо будівництво запланованого урядового центру на території самого Михайлівського монастиря до початку війни розпочати не встигли, першу і єдину його споруду було зведено в 1936–1937 роках на території Василівської церкви (у новобудові на той час розмістився ЦК КП(б)У, нині це Міністерство закордонних справ України).

Цікаво й те, що керівництво Наркомату освіти, замовивши І. Моргілевському дослідження Михайлівського Золотоверхого собору, публікувати результати його роботи, вочевидь, не збиралося. Що більше, матеріали його тогочасних досліджень не було навіть належним чином зібрано й каталогізовано. Згідно зі стенограмами звітних виступів І. Моргілевського, усі його негативи, світлини та обмірні креслення планували передати Інституту історії матеріальної культури. Тепер це Інститут археології НАН України, але в нинішньому архіві Інституту археології зберігається лиш незначна кількість фотографій Михайлівського собору того періоду і, наскільки нам відомо, жодного кресленника. Уся обмірна документація Михайлівського собору І. Моргілевського, принаймні та, про яку нам відомо, зберігається тепер у фондах Національного заповідника «Софія Київська» [18, інв. 645, 660, 673–676]. З цих матеріалів лиш у повоєнний час М. Каргер опублікував план собору та кресленик південного фасаду його первісного тринефного ядра, а також кілька світлин, виконаних у процесі дослідження храму в 1934 році [12, рис. 90, 91, табл. XLVIII, XLIX, L]. Згодом ці матеріали стали основою реконструкції первісного вигляду Михайлівської Золотоверхої церкви, пропонованих різними дослідниками. У фондах цього ж заповідника «Софія Київська» перебуває і кілька сот одиниць зберігання знімків Михайлівського Золотоверхого собору та інших будівель Михайлівського монастиря того періоду [17]. Певна кількість тогочасних негативів та світлин Михайлівського монастиря та його собору зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику та в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного в Києві. Можливо, що якась частина означених матеріалів виконана фотографом, який працював у 1934 році разом з В. Фроловим. У цій же групі фотодокументів представлено знімки, виконані невідомими авторами в наступні роки з 1935 по літо 1937 року (більшість негативів та світлин цього останнього періоду не мають у музейних фондах та архівах

точних атрибуцій, тому час зйомки визначають лиш орієнтовно, за станом будівлі собору).

Щодо звітності з демонтажу мозаїк та фресок, то його виконавці В. Фролов і Д. Кіплік про результати своїх робіт доповідали представникам Наркомату освіти на спеціальних нарадах. До сьогодні в архівах збереглися стенограми трьох таких нарад², але письмова звітність існувала також. Нещодавно в архіві Інституту археології виявлено офіційний письмовий звіт Д. Кіпліка, який він по завершенню обумовлених угодою робіт по фресках, представив до Музейного відділу Наркомату освіти в кінці 1934 року. Текст цього звіту зберігся у двох варіантах, рукописному та більш розгорнутому машинописному, а в супровідному листі Д. Кіплік просить завідувача Музейного відділу опублікувати машинописний варіант його звіту в одному з періодичних видань Наркомату освіти як статтю, присвячену фрескам Михайлівського собору³. Якою на той час була відповідь Музейного відділу – невідомо, але після того, як Наркомат освіти передав звіт Д. Кіпліка до бібліотеки Інституту історії матеріальної культури, питання про публікацію цих матеріалів на редакційній раді Інституту було порушено в 1938 році (уже після знесення Михайлівського Золотоверхого собору) [5], однак з певних причин публікації цього звіту так і не відбулося⁴. Так само не публікували в той період жодних матеріалів, пов'язаних з михайлівськими мозаїками. Лише на початку 1990-х років, коли Україна починала ставати незалежною, часопис «Пам'ятки України» опублікував робочий щоденник В. Фролова з демонтажу михайлівських фресок. Але це була тільки частина щоденника, яка збереглася у сім'ї спадкоємців майстра і яка обривається на півслові записом, датованим 21 жовтня 1934 року [58]. Але мав існувати й інший, офіційний екземпляр цього документа, бо на нараді, на якій В. Фролов вперше звітував про підсумки своїх демонтажних робіт, його попередили, що згідно з інструкціями він зберігає на інформацію свого щоденника авторське право, але перший його екземпляр має здати організації, яка веде

дослідження [51, арк. 8, 9 (правлена копія, арк. 6)] (очевидно, Наркомат освіти або Інститут історії матеріальної культури), однак на сьогодні місцезнаходження першого екземпляра щоденника В. Фролова невідоме, найбільш вірогідно, що його загублено, не виключено, що й свідомо кимось знищено. Так само невідомо, куди поділися кальки мозаїк, зроблені перед демонтажем співробітниками В. Фролова, а також обмірні креслення стін апсиди та віми собору, на яких ці мозаїки були розміщені. Проте, що такі кальки в натуральний розмір мозаїк, а також креслення виготовляли, засвідчує опублікована частина щоденника В. Фролова [58, ч. 1, с. 36] і його лист, адресований директорові Державного Українського музею П. Рудякову [24, с. 19].

У той період київські пам'яткоохоронці та музейники мали задум зібрати разом усі демонтовані михайлівські мозаїки та фрески, а також інші, пов'язані з Михайлівським монастирем пам'ятки, які вдалося уберегти від нищення, і експонувати їх як єдиний музейний комплекс. І спочатку такі плани начебто почали втілюватися у життя. У всякому разі, в експозиції новоствореного Державного Українського музею у Києві (нині це Національний художній музей України), відкритій для відвідувачів навесні 1937 року, було представлено кілька вже приведених на той час на нові основи михайлівських мозаїк та фресок, а також два стародавні шиферні рельєфи, знайдені на території монастиря [11 с. 21–23; 40, с. 13]. У цьому ж музеї його перший директор П. Рудяков планував побудувати спеціальний зал, куди збирався перенести михайлівську «Євхаристію», яку в 1935–1936 роках⁵ було змонтовано на тимчасовій дерев'яній стіні в одній з галерей Софійського собору, що на той час уже функціонував як музей. В. Фролов підтримав план переносу «Євхаристії» до Українського музею і обіцяв у своєму листі П. Рудякову всляку допомогу, підкресливши, що в Софійському соборі він монтував цю композицію з таким розрахунком, щоб її ділянки з дерев'яної стіни можна було б без особливих труднощів зняти й перенести на стаціонарну цегляну стіну⁶. Однак до реалізації цього про-

ІСТОРИЯ

екту справа не дійшла. У тому ж 1937 році директора Українського музею П. Рудякова репресували, звинувативши в буржуазному націоналізмі, а тогочасну експозицію Українського музею у кінці року розформували [27]. Відтак «Євхаристія» лишилася у Софійському соборі, де вона експонується й тепер, на тій же дерев'яній стіні, на якій її свого часу змонтував В. Фролов (варто підкреслити досконалість технічних вирішень, запропонованих великим майстром). А в 1938 році сюди ж із фондів уже закритого Українського музею було передано ті михайлівські мозаїки та фрески, які перебували у його фондах. Щоправда, не в повному обсязі, деякі з них разом з одним шиферним рельєфом було перед цим відправлено до Москви на тимчасову виставку, організовану Державною Третьяковською галерею, звідки до Києва їх уже не повернули. А в 1939 році Софійський собор було виведено з підпорядкування Всеукраїнського Музейного городка, і він став самостійним музейним закладом, змінивши свій профіль з антирелігійного на архітектурний і одержавши офіційну назву «Державний архітектурно-історичний заповідник “Софійський музей”» (нині – це Національний заповідник «Софія Київська»). А рештки тих михайлівських мозаїк та фресок, які на той час ще лишалися у майстерні Музейного городка, де їх монтували на нових основах, продовжували передавати заповіднику «Софійський музей», де планували створити архітектурно-мистецьку експозицію, у якій мали бути представлені й пам'ятки, пов'язані з Михайлівським Золотоверхим монастирем та його собором⁷. Для приведення до експозиційного стану одержаної заповідником останньої партії мозаїчних та фрескових фрагментів у 1940 році сюди з Москви було запрошено реставратора Павла Юкіна, який згідно зі збереженими актами проводив остаточні розчистки цих фрагментів від залишків олійних записів, можливо, виконував і якісь інші операції⁸. Але в 1941 році ці ще не завершені роботи були перервані війною.

За часів німецької окупації заповідник «Софійський музей» продовжував функціонувати як музейний заклад до листопада

1942 року [10, с. 267–269]. Про стан колекції михайлівських пам'яток під час німецької окупації у заповіднику «Софійський музей» відомості відсутні⁹. А восени 1943 року окупанти, покидаючи Київ, вивезли з фондів цього заповідника до Німеччини разом зі значною кількістю інших музейних експонатів майже всі михайлівські фрески [37, с. XXVI] та кілька мозаїчних фрагментів¹⁰. Великих мозаїк не забрали, очевидно, через значну вагу їхніх цементних основ, на місці залишилася і «Євхаристія», змонтована на дерев'яній стіні, а той шиферний рельєф, що після 1938 року залишився в Києві і надійшов до Софії, було запаковано в ящик, але відправити його не встигли (у такому запакованому вигляді рельєф було виявлено при інвентаризації фондів заповідника після відновлення його роботи в 1944 р.). Що ж до тієї частини колекції михайлівських пам'яток, яка потрапила до Німеччини, то в процесі післявоєнної реституції 1945–1946 років вона частково розпорошилася по музеях кількох міст колишнього СРСР, а деякі з фресок та мозаїчних фрагментів під час транспортувань було повністю зруйновано¹¹. Тому уявлення про склад колекції михайлівських мозаїк та фресок, які на переддень війни зберігалися в заповіднику «Софія Київська», можемо нині скласти лише на підставі вивчення тогочасних інвентарних актів цього заповідника.

Аналіз цих актів та реконструкцію на їх підставі складу групи експонатів, пов'язаних з Михайлівським Золотоверхим монастирем, у довоєнних фондах Державного заповідника «Софія Київська» представлено в одній з попередніх наших статей [21, с. 82–91], і з того часу цю тему ми вважали вичерпаною, позаяк появи нових документів, які могли б доповнити вже відому інформацію, не очікували. Однак нещодавно в архіві Інституту археології НАН України було виявлено групу світлин, які фіксують процес реставрації деяких фресок Михайлівського Золотоверхого собору після їх демонтажу. Світлини ці перебували в неочікуваному місці – з невідомої причини їх хтось уклеїв в альбом, на палітурці якого – напис: «Археологические раскопки

1940 г.» [3]. І дійсно, основну частину матеріалів цього альбому складають світлини, які фіксують розкопки Софії Київської (у 1939–1940 роках розкопки в Софійському соборі проводив М. Каргер [12, с. 136]). Жодна зі світлин цього альбому ні археологічних, ні михайлівських фресок не має анотації і позначається лише номером. При цьому нумерація суцільна як для світлин, що фіксують розкопки Софії, так і михайлівські фрески, останні вклинюються в археологію двома групами, маючи номери: №№ 135–141, 178–193. Початково світлин з михайлівськими фресками у цьому альбомі було 23 шт., але зараз світлина № 179 утрачена, тож світлин з фресками лишилося 22 шт. Однак навіть при відсутності письмових пояснень, світлини фресок цього альбому дають можливість відкоригувати зроблені нами раніше висновки й припущення та доповнити їх деякими істотними деталями. Але перш ніж детально розглянути ці фотодокументи, коротко спинимось на історії ансамблю фресок Михайлівського Золотоверхого собору, позаяк на відміну від його мозаїк, які в полі зору дослідників перебувають із середини ХІХ ст., фрескову частину його ансамблю більш-менш детально вивчають не більше десятиліття¹² (звіт Д. Кіпліка за 1934 рік, де михайлівські фрески описано до та в процесі демонтажу, і дотепер лишається неопублікованим¹³).

Фрески, створені одночасно з побудовою Михайлівського Золотоверхого собору, було виявлено в його інтер'єрі в 1888 році. Найбільшими ділянками вони на той час збереглися під шарами побілки на західних сторонах стовпів вітарної арки, які з 1718 року були закриті високим іконостасом. Тоді ж ці фрески було розчищено від побілки, але в наступному році їх поновили, тобто майже суцільно вкрили олійною фарбою. Незафарбованими лишилися тільки нижні частини стовпів, які перекрив перероблений низький іконостас. Оскільки перед поновленням ці фрески не було ні детально описано, ні сфотографовано (деякі з фресок до запису олією були лиш скопійовані А. Праховим, який займався їх розчисткою), то кількість віднайдених тоді лицевих зображень та їх розміщення нині

реконструюються лише за спорадичними тогочасними публікаціями та пов'язаними з цим відкриттям архівними документами¹⁴.

Як засвідчують ці матеріали, фрески, відкриті на західних лопатках обох вітарних стовпів, утворювали п'ять реєстрів. У найвищому реєстрі під п'ятами попружних арок на кожному стовпі було розміщено по одному медальйону з погруддям святого, що були атрибутовані після відкриття як Севастійські мученики. Отже, є підстави вважати, що на попружних арках купола Михайлівського собору, як і на попружних арках головного купола Софії Київської розташовувалися медальйони із зображеннями Сорока Севастійських мучеників. Регістром нижче мучеників на стовпах вітаря Михайлівського собору, як і в Софії, містилися постаті зі сцени «Благовіщення», архангел Гавриїл – на північному стовпі, Діва Марія – на південному. Нижче від них на північному стовпі було зображено первосвященника Захарію, а на південному – пророка Самуїла, також представленого в ризах первосвященника, з атрибутами богослужіння. Під первосвященниками розташовувалися постаті двох святителів. Комплекс зображень цих двох реєстрів, що символізує спадкоємний зв'язок новозавітної церковної ієрархії зі старозавітним священством, теж можна розглядати як цитату з програми оформлення вітаря Софії Київської, де на внутрішніх лопатках вітарної арки зображені первосвященники, а під ними – святителі (у Софії збереглася лише одна мозаїчна фігура первосвященника Аарона на північній лопатці арки, а розташовані нижче фрескові фігури святителів збереглися на обох лопатках). А в самому нижньому реєстрі обох вітарних Михайлівського собору було зображено два великі хрести, висота яких, очевидно, відповідала висоті вітарної огорожі. Окрім того, угорі на бокових гранях внутрішніх лопаток вітарної арки поряд з медальйонами Севастійських мучеників існували зображення двох стовпників, з яких на момент відкриття фресок збереглося зображення лише одного. Публікації ХІХ ст. сповіщають і про фрагменти фрескових постатей святителів (ноги та одяг), які прогля-

ІСТОРИЯ

дали з-під пізнього олійного розпису на стіні дияконника. Однак розчищені вони у той час не були, а після того, як ті фрески, що містилися на стовпах вівтарної арки, були поновлені олійною фарбою, про розписи дияконника ніхто не згадував і поготів, тож їхня подальша доля зараз не відома [23, с. 613–617].

Наступні за часом документальні відомості про стан фресок у Михайлівському соборі належать вже періоду їх демонтажу в 1934 році. З письмового звіту Д. Кіпліка та його доповіді відомо, що від фресок, розташованих на стовпах вівтарної арки у двох нижніх регістрах, які перекривалися іконостасом і олією не записувалися, на момент початку робіт збереглося зображення святителя та хреста під ним лише на південному стовпі, а фрески відповідного рівня на північному стовпі були зруйновані. Постаті двох регістрів, розташованих вище – Захарії та Самуїла, а також архангела та Діви Марії з «Благовіщення» під шарами фарби олійного запису збереглися відносно задовільно [15, арк. 2, 4, 6, 9; 53, с. XVIII]. Усі ці фрески зі стовпів були демонтовані Д. Кіпліком і дійшли до наших днів, щоправда від хреста збереглася лише його верхня частина, а постать Самуїла при демонтажі була поділена на дві частини, які потім з незрозумілих причин змонтували на різних основах, ніби це фрагменти різних постатей [25, с. XVII–XXI, XXIII; 22, с. 95–97, 104, 105]. Окрім того, в усній доповіді Д. Кіплік згадує, що його помічник М. Касперович (реставратор Музейного городка) під пізнішими нашаруваннями у якійсь частині храмового інтер'єру виявив і з власної ініціативи зняв ще одну фрескову постать [53, с. XVIII], але хто на ній був зображений і де вона була розташована, Д. Кіплік не сповіщає (найімовірніше, це постать мученика, що збереглася і до сьогодні, але в дуже ушкодженому стані [25, с. XXII; 21, с. 99, 106; 22, с. 97]). Про зображення, які містилися у найвищому регістрі вівтарних стовпів, про два медальйони із Севастійськими мучениками та фреску стовпника Д. Кіплік жодних відомостей ніде не дає. Проте один медальйон із погруддям мученика до сьогодні зберіг-

ся [25, с. XVI–XVII; 21, с. 105], а фреска стовпника хоча й утрачена, але в довоєнних музейних актах фігурує, тож вона також була демонтована та музеєфікована, а загинула, очевидно, у період переміщень воєнного періоду [21, с. 94, 95]. Окрім того, до нашого часу дійшло ще кілька михайлівських фресок, які розташовувалися не на стовпах вівтарної арки, а в інших місцях інтер'єру (не беручи до уваги тієї постаті, яка була демонтована М. Касперовичем). До них належить постать невідомого пророка з безбородим обличчям (постать з піднятою правою рукою та залишком розгорнутого сувою у лівій руці), фрагмент постаті мученика та фрагмент медальйона з півфігурою святителя [25, с. XXI–XXIII; 21, с. 98, 100, 106; 22, с. 96–98]. Про жодну з цих фресок у документах періоду демонтажу згадок не знаходимо, тож їх знімав, вочевидь, не Д. Кіплік, а хтось інший – найбільш вірогідно, П. Юкін. Щоправда, відомі зараз офіційні документи про роботу цього московського реставратора в Михайлівському соборі не сповіщають, але про його участь у демонтажі михайлівських фресок у своїх доповідях згадує В. Фролов [56, с. 36, 37]. Окрім того, документи самого П. Юкіна також засвідчують про його участь у цих роботах [31, с. 262], а у свої спогадах майстер пише про це й більш детально. Зокрема, він пригадує, що демонтажем фресок у Михайлівському соборі почав займатися восени 1934 року, знявши стовпника та ще кілька зображень (не уточнює яких). У наступні роки, будуючи в Києві влітку, паралельно з виконанням інших замовлень він продовжував пошук у Михайлівському соборі збережених фресок і в різних частинах інтер'єру їх під пізніми нашаруваннями знаходив та знімав. І такими роботами П. Юкін займався до самого вибуху, яким у серпні 1937 року собор було знищено [32]. Отже, достатньо підстав вважати, що демонтаж названих лицевих фресок, місцезнаходження яких в інтер'єрі собору документально ніде не зафіксовано, є роботою П. Юкіна. Він, очевидно, зняв і більшість фрагментів фрескових орнаментів, яких на сьогодні маємо 17 одиниць музейного зберігання.

Монтування знятих михайлівських фресок на нові основи розпочалося відразу по завершенню демонтажу Д. Кіпліком першої партії тих фресок, які розташовувалися на стовпах вівтарної арки. Кілька перших фресок було змонтовано на нових основах ним самим, про що він сповістив у звітній доповіді, зачитаній 14 вересня 1934 року, не уточнивши, однак, які це були фрески [53, с. XIX]. А виходячи з того, що в останній декаді вересня Д. Кіплік уже відбув до Ленінграда¹⁵, є підстави думати, що роботи з новими основами фресок він до остаточного завершення не довів. Тож цілком можливо, що окремі фрески з тих, які були зняті Д. Кіпліком на основи, монтував П. Юкін разом з тими фресками, які пізніше знімав уже він сам.

Першими на нових основах були ще Д. Кіпліком змонтовані фрески архангела Гавриїла та Діви Марії, а також верхня частина постаті Самуїла. У 1936 році їх першими передали з Музейного городка, де розташовувалася майстерня з монтування михайлівських фресок на нові основи, до Українського музею [21 с. 84; 24, с. 24], їх видно й на світлинах його першої експозиції 1937 року [40, с. 13]. А після розформування цієї експозиції верхню частину постаті Самуїла в 1938 році повезли до Третьяковської галереї у Москві, а архангела та Діву Марію незабаром передали Державному заповіднику «Софійський музей» [21, с. 89, 92, 93, 24, с. 27]. Упродовж 1938–1941 років до цього ж заповідника надійшли й майже всі останні михайлівські фрески, які ще лишалися на території Музейного городка. Документи передач цих пам'яток з Музейного городка невідомі, а орієнтуючись на найбільш повний та найдетальніше анотований інвентарний акт заповідника, датований 1 квітня 1941 року [1], визначаємо, що на той момент у його фондах зберігалися такі михайлівські фрески: архангел Гавриїл (інв. 2622), Діва Марія (інв. 2623), постать Захарії (інв. 153), нижня частина постаті Самуїла, анотація: «Фрагмент “Самуїл” /ноги/ фреска» (інв. 145), фреска стовпника, анотація: «Даниил столпник /фреска/» (без інвентарного номера та розміру) [21,

с. 90–95], а також ще кілька лицевих фресок, які були зняті не зі стовпів вівтарної арки, а в інших місцях інтер'єру. Анотації цих фресок в акті не всі зрозумілі, або й зовсім помилкові. Наприклад, позиція, атрибутована як «Фреска женской фигуры» (інв. 143), насправді є зображенням невідомого пророка з безбородим обличчям, що визначаємо, порівнюючи розміри, зазначені в акті (1,72x1,06 [м]), з розмірами фрески пророка (тепер заповідник «Софія Київська», інв. МЖ 181), які становлять 1,62x1,05 м. Фреска інв. 141, анотована в акті як «Фреска, фигура святой» (розмір «26x0,94[?]»), насправді є постаттю мученика (тепер заповідник «Софія Київська», інв. МЖ 184) (розмір 2,60x0,96 м), а визначаємо це по тому, що її довоєнний інвентар «141» і тепер написано на лицевому боці фрески чорною олійною фарбою. Фреска інв. 159, визначена в акті як «Торс апостола, фреска», насправді є фрагментом медальйона з погруддям святителя. Це з'ясуємо з акту передачі групи михайлівських фресок після реставрації їх у 1940 році П. Юкіним, де позиція інв. 159 анотована як «фреска Медальон свят.» [21, с. 90, 91, 93, 94] (у післявоєнний час цей фрагмент потрапив до Державного Ермітажу в Ленінграді, а в 2001 році його повернуто до Києва, тепер він у Музеї історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, інв. ТЗ-1500 [25, с. XIII; 22, с. 98]). В акті від 1 квітня 1941 року існують ще дві позиції: № 167 «Фреска, мужской торс» (розмір 0,95x0,95 [м]) та інв. 161: «Фрагмент туловища мужской фигуры» (розмір 0,86x0,85 [м]). Щодо інв. 167, то його найбільш вірогідно ототожнити з фрагментом постаті мученика (тепер заповідник «Софія Київська», інв. МЖ 184), розмір якого у проясненні облямування – 1,05x0,87 м. Щодо інв. 161, то серед відомих зараз залишків лицевих михайлівських фресок відповідного йому не знаходимо, але в анотації акта не сказано, що зображення фрескове. Тому можемо допустити, що ця позиція є фрагментом мозаїчної постаті одного з апостолів віми. Фрагментів мозаїчних постатей віми в заповіднику «Софія Київська» нині – п'ять одиниць зберігання

ІСТОРИЯ

(інв. МЖ 174, 175, 192, 193, 245), приблизно стільки ж їх було в цьому заповіднику і на початку 1941 року, що визначаємо за іншими актами. Але в акті, який ми розглядаємо, фігурує чомусь лише один: «Фрагмент фігури апостола /мозаика/» (без інвентарного номера та без визначення розміру) [21, с. 91, 92, 95, 96]. Щодо позиції, анотованої у цьому акті як «Фрагмент фрески женской головы» (інв. 151), то післявоєнні інвентарні документи засвідчують, що це фрагмент олійного розпису (нині відсутній) [21, с. 92, 99]. У цьому ж акті зафіксовано й п'ятнадцять одиниць зберігання фрескових орнаментів (інв. 142, 144, 146–150, 152, 155–158, 163, 164), усі вони анотовані як «Орнамент фреска» [21, с. 91, 92, 96, 97]. Окрім того, акт від 1 квітня 1941 року єдиний, у якому зафіксована фреска з анотацією: «Изображение лошади» (інв. 154), яка нині втрачена [21, с. 91, 97, 98].

Тепер звернемося до світлин михайлівських фресок, які містяться у згаданому вище альбомі «Археологические раскопки 1940 г.». Вони представляють етапи роботи з михайлівськими фресками після їхнього демонтажу. Хронологічно їх можна поділити на дві групи. Перша включає 5 світлин (№ 135, 136, 138–140), які фіксують процес монтування кількох фресок на нові основи в приміщенні однієї й тієї ж майстерні (Музейний городок, корпус не встановлено). На цих світлинах більшість фресок лежать на підлозі лицевією стороною вниз. Світлини №№ 135, 136 фіксують початкову стадію монтування – на підлозі розміщено лише ділянки тинькового шару, дуже потоншеного та зішліфованого перед накладанням на них підрамників (ілюстр. 1, 2) (стоншення зворотної сторони фрескового тиньку перед заливкою його розчином та приклеюванням підрамників проводив Д. Кіплік, що відзначено у його звітах [15, арк. 13; 53, с. XIX]). А на світлинах №№ 138, 139, 140 зафіксовано наступний процес закріплення на підготованих ділянках тиньку дерев'яних підрамників (ілюстр. 3–5). На цих же світлинах деякі з фресок у змонтованому стані залиті зі зворотного боку розчином і стоять вертикально лицевими сторонами до стіни. Цікава деталь, яку вид-

но на одній зі світлин, це стіл з уламками тиньку якоїсь зовсім розбитої фрески (ілюстр. 4).

Друга група світлин фіксує фрески, вже змонтовані на нових основах на етапі приведення їх до експозиційного вигляду. Це 17 світлин (№ 137, 141, 178, 180–193). На кожній зі світлин представлено лицеву сторону окремої фрески після того, як з неї змито заклеюку, яку наносили на її поверхню перед демонтажем. Деякі з фресок зафіксовано в процесі розчистки від олійного запису, але більшість з них уже повністю звільнено від пізніх нашарувань, випадання тиньку XII ст. на багатьох фресках зашпакльовано білим розчином (очевидно, гіпсом), у деяких випадках частково тоновано. Але жодна з фресок ще не має облямовуючої рами, тож фотофіксацію проводили ще до передачі цих фресок у музеї. Найімовірніше, у тій же майстерні Музейного городка, де проводилося монтування їх на нові основи, на одній зі світлин видно незначну частину інтер'єру зі столом, на якому лежить згадана вище розбита фреска (ілюстр. 9).

Більшість фресок, зафіксованих світлинами другої групи, орнаментальні. Нагадаємо, що на сьогодні в різних музеях зберігається 17 фрагментів орнаментальних фресок з Михайлівського Золотоверхого собору. З них на світлинах №№ 137, 141, 181–183, 185, 185–189, 192 представлено 11 фрагментів, які існують і зараз, а світлина № 186 фіксує фрагмент, нині втрачений. За світлиною визначаємо, що це був стрічково-рослинний орнамент, промальований темною фарбою на світлому тлі (ілюстр. 6). Елементи аналогічного орнаменту існують ще на двох фрагментах, які до наших днів дійшли (світлини №№ 181, 192) (ілюстр. 7, 8). Тож є підстави думати, що всі три фрагменти (два збережені та один втрачений) належали єдиній орнаментальній композиції. Світлиною № 141 зафіксовано орнаментальний фриз городчатих хрестів, який на момент фіксації ще перебував на дві третини під олійним записом (ілюстр. 9). Інші фрагменти фотографували вже після повної розчистки їх від записів і здебільшого після шпаклювання втрат тиньку (ілюстр. 6–8, 10–17).

Декоративні мотиви, які трапляються на орнаментальних фресках Михайлівського собору, описані нами в одній із попередніх статей [26], тому тут спинятися на цій темі не будемо. Проте фрагмент, зафіксований світлиною № 187, слід розглянути уважніше. Це частина орнаментального фриза, заповненого сіткою невеликих ромбічних чарунок, промальованих білими смугами на різнобарвному тлі, а внизу цього орнаментального фриза на момент його фотофіксації існувала цокольна панель висотою приблизно 0,70–0,75 м (ілюстр. 17) (унизу панелі добре видно фрагменти горизонтального облямування, яке мало розташовуватися безпосередньо над підлогою). Фрагмент цього орнаменту дійшов дотепер у відносно задовільному стані, але в нинішньому стані на ньому не існує жодних залишків цокольної панелі (зберігається в заповіднику «Софія Київська» [25, с. XXXI; 21, с. 101, 22, с. 97]). Коли і при яких обставинах вона була втрачена, невідомо.

З лицевих фресок, представлених на світлинах другої групи, до сьогодні збереглися чотири, це фрески архангела Гавриїла (№ 184), Діви Марії (№ 180), пророка Самуїла, фрагмент з нижньою частиною постаті (№ 191), а також невідомого пророка (№ 178) (нині всі в заповіднику «Софія Київська» [25, с. XVII–XVIII, XX, XXI; 21, с. 93–95, 97, 98, 104, 106; 22, с. 95, 96]).

Фрески архангела та Діви Марії сфотографовані до шпаклювання та тонування втрат, тобто на них бачимо стан фрескового шару фарби відразу після його розчистки від записів, без жодних реставраційних доповнень. У зображенні архангела Гавриїла місцями видно навіть не закріплені тріщини та лущення тиньку (ілюстр. 18), але в цілому сучасний стан цієї фрески не надто відрізняється від того, який зафіксовано світлиною. Щодо фрески Діви Марії (ілюстр. 19) то в процесі переміщень воєнного періоду та післявоєнної реституції вона зазнала значних руйнувань, було втрачено не менше 25% площі тиньку (при реставрації 1950–1951 рр. втрати шпакльовані та тоновані [8]). Тому в нинішньому стані цієї фрески не бачимо багатьох деталей, які можна розгледіти на світлині довоєнно-

го періоду, зокрема архітектурний пейзаж зверху над постаттю Марії зараз практично повністю зруйновано.

Фрагмент фрески з нижньої частини постаті пророка Самуїла зафіксовано після розчистки від запису та шпаклювання випадань, але до їх тонування, тому на світлині добре видно всі втрати та розтріскування тиньку (ілюстр. 20). Їх досить багато, але залишки зображення постаті вони майже не перекривають. Тому нижню частину постаті Самуїла навіть у її нинішньому стані можна вважати одним з найкраще збережених фрагментів михайлівських фресок.

Постать невідомого пророка на світлині зафіксовано обрізаною нижче колін, на тому ж рівні, що й у її сучасному стані. Випадання тиньку на цій фресці займають значну площу, але виникли вони ще до демонтажу, бо заповнені переважно не реставраційними шпаклівками, а старими вставками. Водночас стан фрескового шару фарби на збережених ділянках тиньку XII ст. відносно задовільний, принаймні на зображенні голови та руки (ілюстр. 21). А в часи переміщень воєнного періоду ця фреска зазнала також дуже значних руйнувань (при реставрації 1950–1951 рр. її втрати було шпакльовано та тоновано [8]). Окрім того, навіть на збережених ділянках тиньку фресковий шар фарби значною мірою осипався та знебарвився (можливо, від дії розчинників, які застосовували при розчистці).

Останньою лицевою фрескою, яка зафіксована світлиною № 190, був фрагмент зображення вершника на коні, який дотепер не зберігся. Після переведення на нову основу цей фрагмент потрапив до заповідника «Софійський музей», де його існування засвідчене єдиним актом від 1 квітня 1941 року з такими атрибутами: «Изображение лошади, фреска. Инв. 154, 1,29 x 0,42 [м]» [1, арк. 36; 21, с. 90]. В іншому списку цього заповідника інвентар «154» має умовну атрибуцію: «Фреска Михайловського монастиря» і помітно більший розмір (1,70 x 0,61 [м]) [50, арк. 38]. Проте співвідношення висоти й ширини у варіантах розміру, зазначених у двох документах, однакове, тому є підстава вва-

ІСТОРИЯ

жати, що вони фіксують один і той самий фрагмент (більший варіант розміру, імовірно, з рамою облямування). У післявоєнний період фреска зі схожими атрибутами не фігурує в жодному з відомих нам інвентарних документів заповідника «Софійський музей», чи якогось іншого музею, куди надходили михайлівські фрески. Тому в попередніх публікаціях архівних матеріалів заповідника «Софійський музей» ми висловлювали припущення, що в акті від 1 квітня 1941 року допущена якась помилка, і фрески із зображенням коня взагалі не існувало [21, с. 98]. Однак виявлена світлина фрагмента із залишком зображення вершника (ілюстр. 22) таку думку спростовує, тому є сенс спинитися на розгляді цієї світлини детальніше.

На зафіксованому світлиною фрагменті випадання тиньку складають близько третини загальної площі (випадання шпакльовано й тоновано прозорим нейтральним кольором). Від зображення коня, який рухається справа наліво, збереглася голова, груди, піднята нога, від вершника заціліло зображення ноги в темній штанині і світлому чоботі й частина темного плаща, сама постать зруйнована внаслідок випадання тиньку повністю. Перед конем розташована колона, яка значно перевищує висоту вершника разом з конем. Колона увінчана масивною капітеллю, над якою на темному тлі простежується контур залишків арки. На світлому чоботі вершника видно чорну вертикальну лінію, яку можна інтерпретувати як зображення опущеного вниз списа. Нижче ніг коня на пагорбі – залишки деталей якогось зображення, промальованого мазками чорної фарби.

Спис та залишки якогось темного об'єкта під ногами коня, які при бажанні можна інтерпретувати як рештки зображення змія, дають привід припускати, що це могло бути зображення вершника-змієборця. Можна також допустити, що фрагмент міг бути частиною сцени «Чудо в Хонех», і вершник міг бути архангелом Михаїлом, що списом спрямовує потік води в розщелину. Оскільки храм було присвячено архангелові Михаїлу, то в циклі сюжетів, пов'язаних з його присвятою, «Чудо в Хонех» найвіро-

гідніше було представлено. Однак подібній інтерпретації суперечить розташована поряд з вершником колона, яка значно перевищує його висоту. Окрім того, виходячи із зафіксованих музейними документами розмірів фрагмента (у меншому варіанті висота – 1,29 м, у більшому – 1,70 м), орієнтовна висота фігури вершника разом з конем не перевищувала 0,70 – 0,80 м, а для монументальних розписів такий розмір зображення архангела або головного персонажа змієборчого сюжету надто малий. Тому ймовірнішим видається варіант розгляду цього фрагмента як частини зображення військового турніру або подібної йому сцени, що могла розташовуватися у проході сходової вежі, яка вела на хори. Але сходова вежа Михайлівського собору в ХІХ ст. вже була зруйнована до рівня підмурків [34, с. 239, 240]. Лишається варіант, який уявляється найбільш імовірним, – вважати цей фрагмент залишком вставної сцени в одній з композицій сюжетних циклів, розташованих у наосі храму. Відтак можемо припустити, що він міг бути частиною групи кінних воїнів сюжету «Побиття немовлят у Віфлеємі» композиції «Різдво Христове». У такому разі колона з аркою, що розташовувалася поряд з вершником, може бути залишком палат царя Ірода, поряд з якими його воїни їдуть до Віфлеєма. І якщо цей фрагмент дійсно був частиною «Різдва», то тоді досить певно може бути визначене і його розташування в інтер'єрі.

З ХІ ст. у візантійських храмових розписах стверджується традиція зображати сюжети «Різдва Христового» та «Успіння Богородиці» таким чином, щоб фігура втіленого Немовляти-Христа, зображеного в «Різдві», симетрично відповідала зображенню звільненої від тілесних пут душі Богородиці на руках Христа в «Успінні» [55, с. 205–231]. Ця традиція поширилася й на Русі, де обидва сюжети дуже часто розташовувалися в торцях трансепта: «Різдво» – на південній стіні, а «Успіння» – на північній. Фрагменти цих сцен, розташованих саме таким чином, збереглися у фресках собору Різдва Богородиці Антонієвого монастиря в Новгороді, 1125 року [46, с. 105, 111; 47, с. 689–696, 704–717, 732]. Від

фресок церкви Бориса і Гліба в Кідекші під Суздалем, 1150-ті роки, дійшов фрагмент лише «Різдва» на південній стіні трансепта [46, с. 105, 110–112; 27, с. 694, 695, 738; 49, с. 150], а у фресковому ансамблі собору Мірожського монастиря у Пскові, 40-ві роки XII ст., добре збережені «Різдво» та «Успіння» розташовуються у трансепті, але не на торцевих стінах, а обабіч арки головного вівтаря [45, с. 27, ілюстр. 10, 24, табл. VII, VIII; 46, с. 110; 47, с. 694; 49, с. 135]. Ті ж сюжети існують і в трансепті собору Спасо-Євфросинієвого монастиря в Полоцьку (тут вони ще не розчищені остаточно від записів) [48, с. 101]. А у фресках Кирилівської церкви в Києві збережені ділянками величезні композиції «Різдво» та «Успіння» займають нижні половини південної та північної торцевих стін трансепта. Причому, «Різдво» в цій церкві доповнюється цілим комплексом додаткових сюжетів [46, с. 105, 110, 111; 47, с. 694, 696; 49, с. 159], серед яких омовіння Немовляти Христа, поклоніння ангелів, поклоніння пастухів, подорож волхвів, а також зображення царя Ірода в палатах, що мають форму потрійної арки, вище якої зображена група кінних воїнів зі списами, які їдуть за іродовим наказом вирізати немовлят у Віфлеємі. Тому припущення про те, що на південній торцевій стіні трансепта Михайлівського Золотоверхого собору також могло бути зображене «Різдво Христове» з подібним комплексом додаткових сюжетів, уявляється цілком імовірним.

Деяку інформацію, що свідчить на користь такого припущення, знаходимо в листах А. Прахова, який у 1888 році проводив розчистку щойно виявлених у Михайлівському соборі фресок. В одному з них він сповіщає архімандрита монастиря, що окрім стовпів вівтарної арки «шматки» фресок розчищені ним «на південній та північній сторонах трансепта» [43, арк.1], хоча про конкретні зображення, виявлені в трансепті, він не пише. На сьогодні відомо також, що північна торцева стіна трансепта Михайлівського собору в першій половині XVIII ст. була прорубана високою аркою до самих вікон середнього рівня, тож тут фрески могли зберегтися лише в невели-

ких проміжках між вікнами. Арка, прорубана в той самий період у південному торці трансепта, була значно нижчою, і між нею та вікнами середнього рівня збереглося первинне мурування висотою близько 2 м, а в пазухах між склепінням цієї арки й бічними вікнами нижнього рівня висота збереженого мурування сягала 2,70 м. Це зафіксовано обмірними кресленням південного фасаду тринавового ядра собору 1934 року, а також світлинами центрального прясла, відповідного трансепту, зробленими у той же період. Тож на цій ділянці мурування цілком могли зберегтися фрагменти композиції «Різдво Христове», у тому числі із залишками вставної сцени, що зображала палати царя Ірода та його воїнів. За обмірним кресленням південного фасаду Михайлівського собору можемо визначити й первинні розміри ділянки стіни, на якій могло бути зображене «Різдво». Відстань між залишками бічних вікон нижнього рівня торцевої стіни трансепта зафіксована кресленням точно і становить 3,90 м, а висота простінка від вікон середнього рівня до верху порталу південного входу, знищеного прорубаною аркою, обчислюється орієнтовно, але вона мала бути не меншою, ніж 5 м. Відтак простір для розташування сюжету «Різдво Христове» зі всіма вставними сценами був цілком достатнім.

І якщо припущення про те, що в нижній половині південної торцевої стіни трансепта Михайлівського собору дійсно розташовувалася композиція «Різдво Христове», то на північній стіні симетрично йому мала розташовуватися композиція «Успіння Богородиці», як це бачимо в Кирилівській церкві. Щоправда, фрески Кирилівської церкви датуються 70-ми роками XII ст., але новгородський приклад аналогічного розташування цих двох сюжетів у соборі Антонієвого монастиря хронологічно Михайлівському Золотоверхому собору вже значно ближчий. Окрім того, у храмових інтер'єрах Візантії традиція симетричного розташування сюжетів «Різдва» та «Успіння» ствердилася ще в XI ст., і, як вважають сучасні дослідники, майже відразу вона потрапила до Києва. Аналізуючи опис інтер'єру Успенського

ІСТОРИЯ

собору в щоденнику Павла Алеппського середини XVII ст., який свідчить про розташування на його північній стіні композиції «Успіння Богородиці» [44, с. 159, 160], В. Сарабьянов доходить висновку, що згаданий розпис – це реставровані залишки первісного фрескового ансамблю, створеного у 80-х роках XI ст. [46, с. 101, 102, 104]. Щоправда, про сюжети на південній стіні Успенського собору Павло Алеппський не згадує, але в його часи залишків первинного розпису, навіть реставрованого тут існувати не могло, бо в 1230 році південна стіна собору була зруйнована землетрусом, а потім відновлювалася. Проте документально зафіксоване розташування у північному торці трансепта сюжету «Успіння» дає підстави вважати, що в південному торці йому відповідає «Різдво». І саме ансамбль Успенського собору з блоком цих двох сюжетів став, на думку В. Д. Сарабьянова, взірцем для тих давньоруських храмових розписів, де «Різдво» та «Успіння» розташовуються на торцевих стінах трансепта [46, с. 104–105, 110–112; 47, с. 738, 739; 41, с. 470, 474–476]. Отже, вірогідно допустити, що при розробці іконографічної програми розписів Михайлівського Золотоверхого собору храм Печерського монастиря також міг бути взірцем. До цього варто додати й те, що розташування вікон у торцях трансепта Михайлівського собору буквально повторювало композицію вікон у торцях трансепта Успенського собору Печерського монастиря [54, с. 158, 159, рис. 23, 24; 20, с. 269–272, 275, 276]. Тож і сюжетна програма євангельського циклу, який займав простінки між вікнами нижнього ярусу, у трансептах обох соборів, імовірно, могла бути однаковою.

Отже, виявлені нещодавно архівні фотоматеріали, що відображають історію побутування тих залишків малярського опорядження Михайлівського Золотоверхого собору, які вдалося зберегти до знесення храму, дають уявлення про стан, у якому перебували після демонтажу фрагменти окремих його лицевих фресок та окремих орнаментальних розписів. Ці матеріали містять інформацію і про деякі нині втраче-

ні фрагменти, що дають підставу для гіпотез щодо тих частин іконографічної програми опорядження храмового інтер'єру, про які нічого невідомо.

Примітки

¹ У газеті «Більшовик» було вміщено спеціальну публікацію, де досить детально описано процедуру підготовки вибуху [9].

² Стенограми двох нарад опубліковано [52; 53], а матеріали першої наради [51] ще чекають на публікацію. Можливо, були й інші засідання, що їх скликав Наркомат освіти для розгляду питань, пов'язаних з мозаїками та фресками Михайлівського собору, але відомостей про них не збереглося.

³ Обидва варіанти звіту Д. Кіпліка разом із супровідним листом зберігаються в архіві в одній папці під одним шифром. Пагінацію покликань на цей звіт подаємо за його розширеним машинописним варіантом [15], супровідний лист даємо окремим покликанням [16].

⁴ Вдячні співробітниці Інституту археології НАН України Тетяні Латусі, яка звернула нашу увагу на ці архівні матеріали – звіт Д. Кіпліка та пов'язані з ним документи видавничого відділу Інституту матеріальної культури. Нині тексти звіту Д. Кіпліка готують до публікації Т. Латуха й автор цієї статті.

⁵ Період роботи В. Фролова над монтажем «Євхаристії» у Софійському соборі вираховується за матеріалами його особистого листування [57, арк. 9, 12, 18, 58].

⁶ Лист В. Фролова, адресований П. Рудякову, не має визначеної у тексті дати. В архіві Національного художнього музею України цей лист датується 1937 роком [38], а з його змісту випливає, що експозиція тогочасного Українського музею на час написання ще не була відкрита, тож лист найвірогідніше датувати січнем-лютим 1937 року (повний текст листа опубліковано [24, с. 17–19]).

⁷ На переддень війни в Музейному городку сталося лиш кілька фрагментів михайлівських фресок та один фрагмент мозаїчного орнаменту, які було передано створеному в той період на території городка новому Київському історичному музею. Точна інформація про склад фондів цього музею відсутня. Відомості про належні йому експонати з Михайлівського Золотоверхого собору містяться в документах часів війни й післявоєнної реституції та подальшого розподілу цих пам'яток між різними музеями [37, с. XXVII; 25, с. XV, XXIII, XXIV].

ЮРІЙ КОПЕНЮК. НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ...

⁸ Прізвище П. Юкіна фігурує у двох актах прийому заповідником «Софійський музей» фрагментів михайлівських фресок та мозаїк після реставрації. Акти датовані кінцем 1940 та початком 1941 року [21, с. 89, прим. 46]. Окрім того, у спогадах П. Юкіна є запис про те, що в 1940 році його викликали до Софійського заповідника для реставрації михайлівських експонатів. Інформацію цю надано нам російською дослідницею Іриною Кизласовою. Нині спогади П. Юкіна І. Кизласова готує до публікації [32]. Подальші посилання на матеріали архіву П. Юкіна здійснено з люб'язної згоди автора публікації. Висловлюємо І. Кизласовій щиро вдячність за можливість використовувати ці матеріалами.

⁹ Від того часу дійшло кілька версій розповіді про те, як Софію Київську на початку вересня 1941 року невдало намагалися замінувати сапери Червоної Армії перед її відступом. Проте після окупації Києва німцями вибух якоїсь міни на подвір'ї Софійського собору восени 1941 року відбувся, але храму він не зачепив. Існують розповіді й про те, як німецькі окупанти, покидаючи Київ восени 1943 року, також збиралися висадити Софію у повітря, але з певних причин цього не зробили [10].

¹⁰ Із заповідника «Софія Київська» згідно відомих зараз німецьких документів було вивезено лише один мозаїчний фрагмент, за евакуаційним списком: «АМ 15 Мозаїка, фрагмент, Святитель» [37, с. XXVI]. Така анотація списку помилкова, найімовірніше це був фрагмент зображення апостола з північної стіни віми. У процесі переміщення цей фрагмент було зруйновано. Другий фрагмент мозаїки з орнаментом було вивезено з Київського історичного музею (за часів німецької окупації Крайовий інститут прадавньої та давньої історії). Цей фрагмент у німецьких списках не фігурує, але його зафіксовано документами періоду реституції (тепер він у Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі, ДРЖ 3237) [25, с. XV]. А за німецьким евакуаційним списком з інституту прадавньої та давньої історії (Київський історичний музей) до Німеччини було вивезено 4 михайлівські фрески (хрест та 3 орнаменти) (фрагмент зображення хреста тепер зберігається в заповіднику «Софія Київська», МЖ 182, а орнаменти за відсутності у списку їх описів ідентифікувати неможливо) [37, с. XXVII; 25, с. XXIII, XXIV].

¹¹ Про долю давньоруської мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору та Михайлівського монастиря після їх нищення, у тому числі й про історію переміщення цієї спадщини за ча-

сів війни, а також про історію її післявоєнного розподілу між різними містами колишнього СРСР та сучасний стан [28; 29; 30; 25; 21; 22, с. 91–110].

¹² Неувага до фрескової частини художнього опорядження Михайлівського Золотоверхого собору пояснюється тим, що всі його фрески з 1889 року і до періоду демонтажу в 1934 році перебували під шаром олійного запису. Перша публікація деяких михайлівських фресок після їх демонтажу та розчистки від запису була здійснена колишнім співробітником заповідника «Софійський музей» Олексом Повстенком уже на еміграції у 1947 році [40], потім про ці пам'ятки побіжно згадували в довідкових виданнях та музейних каталогах. У 1966 році академік В. Лазарев у монографії, присвяченій мозаїкам Михайлівського Золотоверхого собору, писав, що його фрески, попри дуже поганий стан збереженості, заслуговують на ґрунтовне дослідження [33, с. 35], але тоді його не було здійснено. У кінці 90-х років минулого століття у зв'язку з відбудовою Михайлівського Золотоверхого монастиря постала проблема інвентаризації збережених залишків його мистецької спадщини, у тому числі й фрагментів фрескового ансамблю соборного храму [29]. А після того про михайлівські фрески почали писати і як про факт історії мистецтва [19, с. 148–151; 41, с. 521–528, 531; 49, с. 74; 23, с. 613–626].

¹³ Текст цього звіту готують до публікації Т. Латуха й автор цієї статті.

¹⁴ Перші повідомлення про фрески в Михайлівському соборі відразу після їх відкриття подала газета «Киевлянин» за 26 червня 1888 року [13] (пізніше на цю статтю посилалися [7, с. 218–219], а часом передруковували її майже повністю [14, с. 10–12; 39, с. 62–64]). Восени 1888 року відкриті михайлівські фрески оглянули члени Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії М. Петров і П. Лашкар'єв, які за результатами свого огляду подали товариству звіт [36, арк. 17, 17 зв.]. А найбільш повний список відкритих на той період у Михайлівському соборі лицевих фрескових зображень міститься в одному з приватних листів А. Прахова, який улітку 1888 року займався розчисткою цих фресок від побілки [42, арк. 2 зв., 3]. У цьому ж листі А. Прахов перераховує і виконані ним копії михайлівських фресок [арк. 3 зв.].

¹⁵ Письмовий звіт Д. Кіпліка, який на обкладинці рукописного варіанта датовано 25 вересня 1934 року [15], до Києва було надіслано поштою з Ленінграда із супровідним листом [16].

ІСТОРИЯ

Література

1. Акт внутрішньої передачі музейних предметів № [...] от 1 апреля 1941 г. – Національний заповідник «Софія Київська». Сектор обліку. Акты, 1939–1941, арк. 36, 37.
2. *Анисимов А.* Сегодня большевики решили взорвать Михайловский собор / А. Анисимов // Комсомольская правда в Украине. – 27 марта 2004. – С. 6.
3. Археологические раскопки 1940 г. – Архів ІА НАНУ, ф. ІІМК / Київ 1940 р., № 76 (ф. 20, № 76; ф. ІА / Київ 1940 р., № 65).
4. *Вечерський В. В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ-Головархітектура, 2002. – 594 с.
5. Видавничий план на 1938 рік. – Архів Інституту археології НАН України, ф. ІІМК, № 677, арк. 34.
6. Документи Політбюро ЦК КП(б)У / Публ. док. О. Рибалко // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 2. – С. 49, 50.
7. *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К., 1888.
8. Звіт про реставрацію фресок, знятих з стін Михайлівського Золотоверхого собору. 1951 р. – Науковий архів Нац. заповідника «Софія Київська». НА-ДР 2, № 324.
9. Знос Михайлівського монастиря // Більшовик. – 19 серпня 1937. – № 190. – С. 3.
10. *Кабанець Є. П., Качан Р. І.* Софійський заповідник під час Вітчизняної війни (за архівними документами, матеріалами преси та мемуарами) / Є. П. Кабанець, Р. І. Качан // Софійські читання: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва». Присвячено 75-річчю Національного заповідника «Софія Київська». – К. : Національний заповідник «Софія Київська», 2010. – С. 266–274.
11. *Калениченко Л.* Державний Український музей / Л. Калениченко // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 5. – С. 21–25.
12. *Каргер М. К.* Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – М. ; Ленинград : АН СССР, 1961. – Т. 2. – 661 с.
13. Киевлянин. – 26 июня 1888. – № 139. – С. 2, 3.
14. Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь. Исторический очерк от основания его до настоящего времени. – К., 1889. – 110 с.
15. *Киплик Д.* Снятие древних фресок со стен храма б. Михайловского монастыря. 25 сентября 1934 г. – Архів Інституту археології НАН України., ф. 12, № 39.
16. *Киплик Д.* Письмо от 3 декабря 1934 г. – Архів Інституту археології НАН України, ф. 12, № 39.
17. Книга «КП-2а»; «КП-212» – Національний заповідник «Софія Київська», фонд «Негативи».
18. Книга обмеры «О». – Національний заповідник «Софія Київська», фонд «Архітектурна графіка».
19. *Козак Н.* Візантійські митці в Києві у XII ст. / Назар Козак // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – Л. : Львівський університет, 2003. – Вип. 3. – С. 146–160.
20. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А. И. Комеч. – М. : Наука, 1987. – 320 с.
21. *Коренюк Ю.* Історія збірки пам'яток мистецтва Київської Русі з Михайлівського Золотоверхого собору в Національному заповіднику «Софія Київська» / Юрій Коренюк // Михайлівський Золотоверхий монастир. Ювілейний випуск, присвячений 900-річчю / Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона історичного середовища. – К. : «Фенікс», 2008. – С. 81–108.
22. *Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу / Ю. О. Коренюк // Софійські читання: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва». Присвячено 75-річчю Національного заповідника «Софія Київська». – К. : Національний заповідник «Софія Київська», 2010. – С. 78–110.
23. *Коренюк [Ю.] В.* Монументальне малярство / Ю. В. Коренюк // Історія українського мистецтва : у 5 т. – К. : Видавництво ІМФЕ, 2010. – Т. 2. – С. 577–656.
24. *Коренюк Ю.* Історія Михайлівського Золотоверхого – історія НХМУ / Ю. Коренюк // Музейний провулок. – 2010. – № 1(15). – С. 16–29.
25. *Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Сучасний стан мистецької спадщини / Ю. Коренюк, С. Кот // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 1. – С. I–XXXVIII.
26. *Коренюк Ю., Кот С.* Орнаментальні фрески Михайлівського Золотоверхого собору / Юрій Коренюк, Сергій Кот // Студії мистецтвознавчі. – 2007. – Ч. 1 (17). – С. 23–45.
27. *Кот С.* Один рік з історії Державного Українського музею (1937–1938): від відкриття до розгрому / Сергій Кот // Матеріали ювілейної наукової конференції «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». До 100-річчя з дня заснування. – К. : Національний художній музей України, 1999. – С. 28–30.
28. *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях / С. Кот, Ю. Коренюк // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 63–80.
29. *Кот С., Коренюк Ю.* Список пам'яток мистецтва доби Київської Русі, що походять зі знесеного в 1934–1936 роках Михайлівського Золотоверхого собору з визначенням місцезнаходження / Сергій Кот, Юрій Коренюк // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. 81–82.
30. *Кот С., Коренюк Ю.* Спадщина Михайлівського собору в Третяковській галереї: версії і документи / Сергій Кот, Юрій Коренюк // Пам'ятки України. – 2004. – Ч. 3. – С. 2–19.
31. *Кызласова И. Л.* О Павле Ивановиче Юкине (1883–1945). Приложение. Материалы к биографии Павла Ивановича Юкина: Избранные документы из архива семьи / И. Л. Кызласова // Софійські читання: Матеріали IV міжнародної науково-практич-

ЮРІЙ КОПЕНЮК. НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ...

ної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог». – К. : Національний заповідник «Софія Київська», 2009. – С. 243–272.

32. *Кызласова И. Л.* Эпоха великих открытий древнерусской живописи. Павел Юкин: последнее свидетельство; Мемуары П. И. Юкина. 40 лет моей работы / публ. и комментарии И. Л. Кызласовой (в печати).

33. *Лазарев В. Н.* Михайловские мозаики / В. Н. Лазарев. – М. : Искусство, 1966. – 275 с.

34. *Лашкарев П. А.* Церковно-археологические очерки. Исследования и рефераты / П. А. Лашкарев. – К., 1898. – 240 с.

35. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Інститут історії, 1995. – Ч. 2. – 216 с.

36. О ремонте Киево-Михайловского монастыря // Центральный державный историчный архив Украины. – Ф. 127, оп. 875, спр. 1669, арк. 15–18 зв.

37. [Перелік культурних цінностей, вивезених Айнзацштабом райхсляйтера А. Розенберга з Софійського заповідника в м. Києві в жовтні 1943 року] [м. Київ – м. Краків, жовтень – грудень 1943 р.] [Перелік культурних цінностей, вивезених Айнзацштабом райхсляйтера А. Розенберга з Крайового інституту прадавньої та давньої історії в м. Києві в жовтні 1943 року] [м. Київ – м. Краків, 10 грудня 1943 р.] / Публ. док. С. Кот, Ю. Коренюк, Т. Себта. Переклад з німецької Т. Себта // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. XXVI–XXVII.

38. Переписка с мастерской мозаики по вопросу сосредоточения памятников мозаики в музее за 1937 г. – Архив Национального художного музею України, оп. 1, од. 129, арк. 1, 1 зв.

39. *Петровский С.* Златоверхо-Михайловский монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние обители / С. Петровский. – О., 1902. – 180 с.

40. *Повстенко О.* Мозаїки і фрески Михайлівського (Дмитрівського) монастиря у Києві / О. Повстенко // Українське мистецтво. Альманах II. – Мюнхен, 1947. – С. 2–13.

41. *Попова О. С., Сарабьянов В. Д.* Живопись второй половины XI – первой четверти XII века / О. С. Попова О. С., Д. В. Сарабьянов // История русского искусства. – М. : Северный паломник, 2007. – Т. 1. – С. 417–535.

42. *Прахов А.* Письмо от 11 сентября 1888 г. – Науковий архів Нац. заповідника «Софія Київська», НА-ДР 2, № 415/16.

43. *Прахов А.* Письмо от 29 сентября 1888 г. – Науковий архів Нац. заповідника «Софія Київська», НА-ДР 2, № 415/16.

44. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. А. Муркоса. – М. : Общество сохранения литературного наследия, 2005. – 725 с.

45. *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря / В. Д. Сарабьянов. – М. : Северный паломник, 2002. – 80 с.

46. *Сарабьянов В. Д.* Росписи Успенского собора Киево-Печерской лавры и их место в истории древнерусской живописи (Часть I) / В. Д. Сарабьянов // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії і культури : зб. наук. праць. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2003. – Вип. 11. – С. 97–117.

47. *Сарабьянов В. Д.* Собор Рождества Богоматери Антониева монастыря 1125 г. / В. Д. Сарабьянов // *Лифшиц Л. И., Сарабьянов В. Д., Царевская Т. Ю.* Монументальная живопись Великого Новгорода: Конец XI – первая четверть XII века. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2004.

48. *Сарабьянов В. Д.* Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески / В. Д. Сарабьянов. – М. : Северный паломник, 2007. – 176 с.

49. *Сарабьянов В. Д., Смирнова Э. С.* История древнерусской живописи / В. Д. Сарабьянов. – М. : ПСТГУ, 2007. – 752 с.

50. [Список экспонатов без названия, без даты] – Национальний заповідник «Софія Київська». Сектор обліку. Акты, 1939–1941, арк. 38, 38 зв.

51. Стенограмма совещания по вопросу снятия мозаик и фресок Михайловского монастыря, состоявшегося 4-го августа 1934 г. – Архив Института археології НАН України, ф. ІІМК, № 666.

52. Стенограмма заседания Комитета по исследованию архитектуры б[ывшего] Михайловского монастыря, состоявшегося 11 сентября 1934 г. / Публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. XII–XVII.

53. Стенограмма заседания Комитета по исследованию Михайловского монастыря 14 сентября 1934 г. / Публ. док. В. Карпенко // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 1. – С. XVIII–XXIII.

54. *Холостенко М. В.* Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври / М. В. Холостенко // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 131–164.

55. *Этингоф О. Е.* Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII веков / О. Е. Этингоф. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 312 с.

56. [Фролов В.] О снятии мозаик Михайловского монастыря в Киеве [Ленинград, 1935]. – Науковий архів Нац. заповідника «Софія Київська», НА-ДР 3, № 929.

57. [Фролов В. Письма. 1935–1938]. – Русский государственный архив литературы и искусств, ф. 2778, оп. 1, ед. хран. 146, 147.

58. *Фролов В.* Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві (1934 року) / Публ. А. Бережина, В. Погрібняк, В. Фролов (онук) / В. Фролов // Пам'ятки України – 1990/1991. – Ч. 4/1. – С. 35–39; 1991. – Ч. 2. – С. 48–49.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Статтю присвячено невідомій раніше групі архівних світлин (22 шт.), які фіксують процес монтажу на нові основи та приведення до експозиційного стану групи фресок, які знімали впродовж кількох років зі стін Михайлівського Золотоверхого собору в Києві перед його висадженням у повітря в серпні 1937 року. На світлинах представлено 17 фрескових фрагментів, з яких 12 орнаментальних і 5 лицевих фрескових зображень. Це – архангел Гавриїл та Діва Марія з композиції «Благовіщення»; пророк Самуїл, фрагмент з нижньою частиною постаті; невідомий пророк; фрагмент зображення вершника. Більшість зафіксованих цими світлинами фресок дійшли й до нашого часу і нині зберігаються в музеях Києва та музеях кількох міст Російської Федерації. Однак стан цих пам'яток після руйнацій, яких вони зазнавали під час численних транспортувань, особливо в період переміщень у Другу світову війну (більшість фресок Михайлівського собору було тоді вивезено до Німеччини), значно гірший, аніж той, який зафіксовано світлинами. А деякі з представлених світлинами фрагментів у воєнний період були, очевидно, повністю зруйновані (не виключено, що після реституції з Німеччини окремі з них могли потрапити до музеїв і, можливо, зберігаються нині там, але їхнє сучасне місцезнаходження нам невідоме). Однією з таких втрачених фресок є фрагмент із зображенням вершника. У статті, на підставі зафіксованих світлиною деталей цього фрагмента, розглянуто кілька можливих варіантів його атрибуції.

Ключові слова: Михайлівський Золотоверхий собор, мозаїка, фреска, Політбюро, Наркомат освіти, музей, заповідник, демонтаж, тиньк, шар фарби, реставрація, експозиція, світлина, архів.

Article deals with a group of archival photos unknown earlier (22 items). These photos present a process of installation of the group of frescos on a new basis and restoration of it. All the photographed frescos have been removed from the walls of St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv through years before its explosion in August 1937. On photos are 17 fresco fragments: 12 ornaments and 5 facial fragments. The latter ones represent: archangel Gabriel and the Virgin Mary from "The Annunciation"; prophet Samuel (a fragment with the lowermost part of the figure); an unknown prophet; the fragment of an image of a horseman. The majority of the photographed frescos have reached up to now (at present they are in the Kyiv museums and in the museums of several cities of the Russian Federation). However, a safety condition of these monuments after the destructions which they underwent during numerous transportations, especially in World War II (the majority of the St. Michael's Cathedral frescos was then removed to Germany), is much worse in comparison with a condition, which we see on the photos. And evidently some of the fragments presented by these photos have been completely destroyed during the military period (it is possible that after a restitution from Germany some of them may be found in some museums and, probably, are there indeed up to now, but we have no information about their present location). One of the probable lost frescos is the fragment of an image of a horseman. On the basis of the details of the fragment, fixed by the photo, the author offers some of its possible interpretation variants.

Keywords: St. Michael's Golden-Domed Cathedral, mosaic, fresco, Politbureau, People's Commissariat for Education, museum, reserve, dismantlement, plaster, coating, restoration, exposition, photo.

Статья посвящена неизвестной ранее группе архивных фотографий (22 шт.), которые фиксируют процесс монтажа на новые основы и приведения в экспозиционное состояние группы фресок, которые снимались на протяжении нескольких лет со стен Михайловского Златоверхого собора в Киеве перед его взрывом в августе 1937 года.

ЮРІЙ КОРЕНЮК. НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ...

1

2

3

4

5

1. Світлина № 135. Процес монтування михайлівських фресок на нові основи. Підготовлені ділянки тиньку лежать на підлозі чільним боком донизу

2. Світлина № 136. Процес монтування михайлівських фресок на нові основи. Підготовлені ділянки тиньку лежать на підлозі чільним боком донизу

3. Світлина № 138. Процес монтування михайлівських фресок на нові основи. На ділянки тиньку накладено дерев'яні підрамники

4. Світлина № 139. Процес монтування михайлівських фресок на нові основи. На ділянки тиньку накладено дерев'яні підрамники

5. Світлина № 140. Процес монтування михайлівських фресок на нові основи. На ділянки тиньку накладено дерев'яні підрамники

ІСТОРИЯ

6

7

9

8

11

10

6. Світлина № 186. Орнамент (стрічково-рослинні мотиви, темні на світлому тлі) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Нині втрачений

7. Світлина № 192. Орнамент (стрічково-рослинні мотиви, темні на світлому тлі) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка Музею історії Михайлівського Золотоверхого монастиря, Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», Київ (далі – ДІАЗ «СК»), інв. ТЗ-2116

8. Світлина № 181. Орнамент (стрічково-рослинні мотиви, темні на світлому тлі) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка ДІАЗ «СК», інв. ТЗ-2115

12

13

14

9. Світлина № 141. Орнамент (фриз городчатих хрестів). Процес розчистки від запису. Збірка ДІАЗ «СК», інв. ТЗ-1499

10. Світлина № 189. Орнамент (фриз трикутників зі стрічково-рослинними мотивами, білими на різнобарвному тлі) після розчистки від запису, шпаклювання втрат і часткового тонування. Збірка ДІАЗ «СК», інв. ТЗ-1498.

11. Світлина № 193. Орнамент (фриз трикутників зі стрічково-рослинними мотивами, білими на різнобарвному тлі) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка ДІАЗ «СК», інв. ТЗ-2111

12. Світлина № 183. Орнамент (фриз ромбів з квітково-пелюстковими пальметами) після розчистки від запису, шпаклювання втрат і часткового тонування. Збірка Новгородського державного об'єднаного музею-заповідника, Новгород, Російська Федерація (далі НДОМЗ), інв. 1027

13. Світлина № 185. Орнамент (фриз трикутників із квітково-пелюстковими пальметами) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка НДОМЗ, інв. 1028

14. Світлина № 188. Орнамент (фриз кіл із квітково-пелюстковими пальметами) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка НДОМЗ, інв. 1029

ІСТОРИЯ

15

16

17

15. Світлина № 182. Орнамент (фриз кіл із квітково-пелюстковими пальметами) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка ДІАЗ «СК», інв. ТЗ-2114

16. Світлина № 137. Орнамент (фриз кіл зі стрічково-рослинними мотивами, білими на різнобарвному тлі) після розчистки від запису. Збірка НДОМЗ, інв. 1030

17. Світлина № 187. Орнамент (сітчастий фриз з білими чарунками на різнобарвному тлі, внизу збереглася цокольна панель) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Нині утрачено цокольну панель. Збірка Національного заповідника «Софія Київська» (далі НЗ «СК»), інв. МЖ 183

ЮРІЙ КОРЕНЮК. НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ...

18. Світлина № 184. Фреска «Архангел Гавриїл» після розчистки від запису. Збірка НЗ «СК», інв. МЖ 178

19. Світлина № 180. Фреска «Діва Марія» після розчистки від запису. Збірка НЗ «СК», інв. МЖ 179

20. Світлина № 191. Фреска «Пророк Самуїл» (нижня частина постаті) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка НЗ «СК», інв. МЖ 180

ІСТОРИЯ

21

22

21. Світлина № 178. Фреска «Невідомий пророк» (фрагмент) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Збірка НЗ «СК», інв. МЖ 181

22. Світлина № 190. Фреска «Вершник на коні» (фрагмент) після розчистки від запису та шпаклювання втрат. Нині втрачена

ЮРІЙ КОПЕНЮК. НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ...

На фотографиях представлены 17 фресковых фрагментов, из которых 12 орнаментальных и 5 лицевых фресковых изображений. Это архангел Гавриил и Дева Мария композиции «Благовещение»; пророк Самуил, фрагмент с нижней частью фигуры; неизвестный пророк; фрагмент изображения всадника. Большинство зафиксированных этими фотографиями фресок дошли и до наших дней (в настоящее время они находятся в музеях Киева и музеях нескольких городов Российской Федерации). Однако состояние этих памятников после разрушений, которые они претерпевали во время многочисленных транспортировок, особенно в период перемещений периода Второй мировой войны (большинство фресок Михайловского собора вывозили в Германию), значительно худший, чем тот, который зафиксирован фотографиями. А некоторые из фрагментов, представленных этими фотографиями, именно в военный период были разрушены полностью (не исключено, что после реституции из Германии отдельные из них могли попасть в какие-то музеи и, возможно, находятся сейчас там, но нам их современное местонахождение неизвестно). Одной из таких, видимо утраченных фресок, является фрагмент с изображением всадника. На основании зафиксированной фотографией деталей этого фрагмента в статье рассматривается несколько возможных вариантов его атрибуции.

Ключевые слова: Михайловский Златоверхий собор, мозаика, фреска, Политбюро, Наркомат просвещения, музей, заповедник, демонтаж, штукатурка, слой краски, реставрация, экспозиция, фотография, архив.